

УДК 159.925: 159.954

Я. З. Василькевич

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ТВОРЧА ЗДІБНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ

У статті подано теоретичний аналіз проблеми креативності як загальної здібності до творчості. Розглянуто різні підходи до розуміння креативності.

Ключові слова: креативність, інтелект, загальна здібність, творчий процес.

В статье представлен теоретический анализ проблемы креативности как общей способности к творчеству. Рассмотрены различные подходы к пониманию креативности.

Ключевые слова: креативность, интеллект, общая способность, творческий процесс.

In the article the theoretical analysis of problem of creativity as a general ability for creation is given. The different going to an understanding of creativity is considered.

Keywords: creativity, intellect, general ability, creative process.

Постановка проблеми. У сучасному світі інтелект і креативність являють собою стратегічно важливий ресурс. Саме інтелектуальний і творчий потенціал людей значною мірою визначають розвиток науки і виробництва, місце держави у міжнародному співтоваристві.

Творчість також є і глобальною теоретичною проблемою психології, в якій певним чином відображаються всі вузлові проблеми психології. У теоретичному плані креативність являє собою квінтесенцію когнітивних процесів. У творчості задіяні всі когнітивні процеси (інтелект, пам'ять, увага, уява та ін.). У творчому процесі взаємодіють практично всі детермінанти людської психіки.

Креативність розуміється як загальна творча здібність. Різні автори визначають здібність до творчості по-різному. Спільним у всіх визначеннях є те, що креативність визначається як здатність створювати щось нове, оригінальне.

Для більшості досліджень характерні такі загальні позиції:

- Творчість – це здатність адаптивно реагувати на потребу в нових підходах. Це в основному здатність осмислено включати в життя щось нове, хоча процес може бути неусвідомленим, або частково усвідомленим. Нова адаптація зазвичай сприяє більшій гнучкості та підвищує можливості росту і виживання.
- «Щось нове» – це зазвичай продукт, що є результатом процесу, який здійснюється людиною. Тобто, існує три аспекти, в яких найлегше вивчати креативність: продукт, процес, людина.
- Характеристиками цих нових продуктів, процесів і людей є їх новизна, оригінальність, доречність, валідність, здатність задовільняти потреби, адекватність.
- Ці творчі продукти різноманітні.
- Чимало продуктів є процесами, а чимало процесів є продуктами. А людина – одночасно і продукт, і процес.

Попри великий і змістовний матеріал, який накопичено у вивченні креативності, та певні результати як у теоретичному, так і в практичному відношенні, до сьогодні не існує єдиної теорії креативності, як і не існує однакового її визначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітність визначень, розуміння і трактовок психологічних термінів «творчість» і «креативність» передбачає численність дослідницьких підходів до їх вивчення.

Теоретико-методологічні основи вивчення креативності досить широко розроблялись у працях Д. Б. Богоявленської, В. М. Дружиніна, В. О. Моляко, О. М. Матюшкіна, І. П. Манохи, Т. Любарта, Д. В. Ушакова, Т. О. Барішевої, І. Пуфаль-Струзик, Є. Л. Яковлевої та ін. Попри велику кількість різних теорій, концепцій, теоретичних знань і суттєвих узагальнень проблема творчості і, особливо, феномен креативності до сьогодні залишається недостатньо вивченим явищем. Досі відсутні однозначно інтерпретовані поняття, феномен креативності не має єдиного пояснення та змісту, не визначена психологічна структура креативності, мало вивчено зв'язок креативності з іншими властивостями особистості, рівні та особливості генезу, не знайдені надійні способи вивчення і розвитку креативності.

Мета написання статті – здійснити аналіз теоретичних основ вивчення креативності як інтегральної творчої здібності.

Виклад основного матеріалу. Творчість найчастіше визначається як діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Згідно з С. Л. Рубінштейном, «творчою є всяка

діяльність, яка створює щось нове, оригінальне, що до того ж входить не тільки в історію розвитку самого творця, але й в історію розвитку науки, мистецтва і т.д.» [11, с. 578]. Те, що творчість включена одночасно у дві історії: в індивідуально-суб'єкту історію людини або особистості творця та в історію всієї культури, у нескінченний культурно-історичний суспільний процес, свідчить про специфіку і важливість цього виду діяльності.

Діяльність у визначенні творчості, за думкою Г. С. Батищева [2], не повинна протекати таким чином, що єдиною основою її є об'єктно-речова активність, яка рівнозначна відношенню людини до світу як до об'єкта, як до матеріалу і фону для впливу на нього. Цей матеріал і фон, ця сукупність омертвлених речей визнаються у цьому випадку такими, що володіють самими лише об'єктно-речовими характеристиками і закономірностями, тому суб'єкт може абсолютно не рахуватись з дійсністю при формуванні своїх цілей, при обранні цінностей, що виступають як норми та принципи. При такому розумінні вплив людини на світ стає ціннісно одностороннім втручанням та розпорядженням.

Взагалі недопустимо визначати творчість у філософсько-психологічному аспекті через активність або ж підводити її під якийсь інше родове поняття. «Над творчістю як власне філософською категорією не повинно бути ніякого більш високого «роду», бо вона... у своєму роді – гранична... «Виміряти» творчість... активністю так само немислимо, як немислимо виміряти фугу в децибелах або поему – в бітах... Об'єктно-речова активність,... безсумнівно, входить у склад багатомірного діяльнісного процесу життя суб'єкта, взагалі кажучи, як всього лиш одна з багатьох його компонент, як суцільно підпорядкований вектор цього процесу... Вона потрібна людині як технічний мінімум його зовнішнього, явно опрідметованого життя, будучи повсюди необхідною і ніде недостатньою» [2, с. 214-215]. Отже, об'єктно-речова активність повинна займати нижче, підпорядковане місце всередині багаторівневого діяльнісного процесу, творчість же – верховодити над всіма рівнями. У цьому випадку творчість неможливо буде витлумачувати тільки через зовнішню продуктивність або зводити до неї.

Творчість – це складний процес, у якому виступає разом з тим і міжсуб'єктне відношення [2, с. 130]. Про неї не можна, як вже говорилося, судити за зовнішніми, що покидають його сферу, готовими продуктами. Процес-відношення, що породив ці результати, ніколи повністю і вичерпно не виражається в них. Цей процес-відношення не тільки опрідметовується у відокремлюваних від нього зовнішніх продуктах, але «залишається» також і в діяльнісному житті суб'єкта, в його потенціях, що розвиваються. Творчість – це «будівництво» людини, підкреслює С. Л. Рубінштейн [12, с. 383-384].

Л. С. Виготський також вважав, що творчість, як діяльність, яка створює щось нове, втілюється одночасно двоюко: а) у речах, які отримують існування в зовнішньому для суб'єкта світі; б) у «побудові розуму або чуття, що живе і виявляється тільки в самій людині» [4, с. 5].

На взаємопов'язаність двох сторін творчості (творення себе, або самовдосконалення, і зовнішнього світу) вказував український психолог О. М. Ткаченко: «творення» себе можливе лише в процесі творення зовнішніх предметів, поява здатності до перетворення дійсності передбачає зміну рівня наявних можливостей суб'єкта» [13, с. 175]. В. А. Роменцю притаманне «розуміння творчості як механізму продуктивного розвитку» [10, с. 7], становлення особистості у творчій діяльності, що здійснюється за ознаками вчинку. Саме тому В. П. Зінченко, В. В. Давидов приходять до розуміння механізму розвитку як творення людиною себе, як самозмінювання.

Проте дуже часто орієнтація на зовнішні результати заступає сам процес. На творчість часто дивляться з точки зору «прагматичного ефекту» і звертають увагу «тільки на зовнішню відпрацьованість і злагодженість операцій, якими забезпечена людина, залишаючи за полем свого зору культуру тих внутрішніх процесів, якість яких власне складає здібність як таку» [12, с. 234-235].

Правильне розуміння творчості особливо важливе в педагогічному процесі. Проте учнів часто орієнтують не на власний смисл творчої для них задачі, не на адекватну мотивацію, спрямовану на саму задачу, а на плаский і мертвий результат-відповідь, на «ознаки», що вимагаються заздалегідь і пов'язані з нагородою, цілком сторонньою самому смислу задачі. Дійсна творчість як процес і відношення підмінюється її продуктивністю.

При правильному підході до творчості зовнішні результати, продуктивність, звичайно, не відкидаються. Просто все це підкоряється головному – «будівництву» людини за допомогою зовнішньо-об'єктних змін, а не зміні речей за допомогою людини. Саме на принципі творчої самодіяльності, на думку С. Л. Рубінштейна, повинна будуватись педагогіка, яка покликана розвивати в учнів самостійність, творчий підхід та ініціативу. Оскільки діяльність є самостійною і творчою, вважає автор, то саме в цій якості вона неодмінно стає найважливішою умовою розвитку людини. Акт творчої самодіяльності постає як умова, процес і результат особистісного зростання індивіда. «Сутнісною основою самодіяльного діяння індивіда у процесі учіння є ті психологічні утворення, які зумовлюють готовність індивіда до виконання дії творчого, креативного, вчинкового характеру. Ці утворення охоплюють і здібності індивіда (загальні й спеціальні), й енергетичний потенціал креативного та вчинкового діяння, і мотивацію як елемент усвідомлюваної індивідом інтенції до здійснення певного вчинку учіння, певної

пізнавальної та перетворювальної (у плані особистісного зростання) дії», – вказує І. П. Маноха [9, с. 295].

При такому підході творчість розуміється як нескінченне сходження людини до все більшої досконалості. У зв'язку з цим К. О. Абульханова-Славська відзначає: «Поняття творчості ... відноситься перш за все не до сфери створення предметів, речей, а до сфери людських відносин і рівня їх людяності. Тут творчість полягає в побудові людських стосунків згідно з вищими гуманістичними ідеалами» [1, с. 235]. Творчість разом з усіма людськими орієнтаціями та цінностями служить культурно-історичному розвитку всіх і кожного.

С. Д. Максименко розглядає креативність як глибинну, первісну і абсолютно «природну» ознаку особистості, як вищу форму активності, яка «створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ» [8, с. 66].

Принципова спонтанність творчого процесу робить його практично невлотним для природничо-наукових методів, вважає Д. Б. Богоявленська [3]. Ця спонтанність проявляється як у неможливості прогнозувати момент осяяння і творчого рішення, так і в невизначеності самого предмету творчості, творчої ідеї, котрі можуть виникати поза зв'язком з метою цієї пізнавальної діяльності. Творчі здібності розглядаються автором не як особливий, самостійний вид здібностей, вони виступають не як окрема модальність, а характерні для будь-якого виду праці. Креативність – це здатність не просто до вищого рівня виконання будь-якої діяльності, але й до її перетворення і розвитку, здатність до ситуативно нестимульованої продуктивної діяльності. Отже, вважає Д. Б. Богоявленська, не особлива специфічна здібність, а позиція суб'єкта діяльності визначає можливість творчих досягнень. Творчість як готовність до пізнання за межами вимог заданої ситуації, тобто як здатність до розвитку діяльності не може бути пояснена лише властивостями інтелекту, оскільки є властивістю цілісної особистості в єдності її пізнавальних і мотиваційно-афективних особливостей.

К. Роджерс вважає, що продукти творчості «повинні бути абсолютно новими, їх новизна впливає з унікальних якостей індивіда при його взаємодії з об'єктами досвіду. Творчість завжди залишає слід індивіда на своєму продукті, але цей продукт – не сам індивід або його матеріали, а результат відношень між ними». Автор розуміє «під творчим процесом створення за допомогою дії нового продукту, що виростає, з одного боку, з унікальності індивіда, а з другого – обумовленого матеріалом, подіями, людьми та обставинами життя [14, с. 411-412]».

В. М. Дружинін [5] у рамках розробленої ним теорії загальних здібностей розглядає психометричний інтелект як здібність розв'язувати задачі на основі застосування наявних знань, здатність до навчання як здібність здобувати знання та креативність як здібність перетворювати знання за участю уяви і фантазії. Креативність – це інтегративна якість психіки людини, яка забезпечує продуктивне перетворення в діяльності людини, дозволяючи задовільняти потребу в дослідницькій активності. На думку В. М. Дружиніна, поняття творчості не збігається з поняттям діяльності (творчість спонтанна, не піддається контролю свідомості, плануванню і т.д.). Творча активність детермінується творчою (внутрішньою) мотивацією, проявляється в особливих (нерегламентованих) умовах життєдіяльності. Але існують обмежувачі рівня її прояву: «верхнім» служить рівень загального інтелекту, а «нижнім» – мінімальний рівень інтелекту, до досягнення якого креативність не проявляється.

М. О. Холодна також вважає креативність (дивергентні здібності) одним із типів інтелектуальних здібностей разом із конвергентними здібностями, здатністю до навчання і пізнавальними стилями. Креативність – це «здатність породжувати велику кількість різноманітних оригінальних ідей у нерегламентованих умовах діяльності» [15, с. 141]. Креативність у вузькому значенні слова – це дивергентне мислення (операції дивергентної продуктивності за Дж. Гілфордом), прикметною особливістю якого є готовність до висунення великої кількості однаково правильних ідей стосовно одного й того ж об'єкта. Дивергентні здібності (показники швидкості і оригінальності ідей в тестах вербальної та невербальної креативності) мають в основі, на думку автора, високі рівні сформованості понятійного досвіду і мимовільного інтелектуального контролю. «Креативність у широкому розумінні слова – це творчі інтелектуальні здібності, в тому числі здатність привносити щось нове у досвід (Ф. Баррон), здатність породжувати оригінальні ідеї в умовах вирішення або постановки нових проблем (М. Воллах), здатність усвідомлювати прогалини і суперечності, а також формулювати гіпотези щодо елементів ситуації, яких не вистачає (Е. Торренс), здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення (Дж. Гілфорд) [15, с. 141]».

С. Меднік вважає, що суть креативності полягає в здатності долати стереотипи на кінцевому етапі мислительного синтезу та в ширині поля асоціацій. Він заміняє дивергенцію Дж. Гілфорда актуалізацією віддалених зон смислового простору: «Чим з більш віддалених ділянок взяті елементи проблеми, тим більш креативним є процес вирішення» [5, с. 188]. Творчий процес розглядається як переформулювання асоціативних елементів у нові комбінації. Творче рішення відхиляється від стереотипного, і критерієм креативності рішень стає величина відхилення від стереотипу.

Сьогодні існує велика кількість підходів до визначення природи креативності. Тому неможливо навести єдине узагальнююче визначення. Одні визначення креативності формуються в термінах продукту, результату діяльності, інші – в термінах процесу, особистісних властивостей або необхідних зовнішніх умов. Деякі автори вважають, що термін «креативний» належить тільки до рідкісних спеціальних видів здібностей, тоді як інші під цим терміном розуміють загальну креативну здібність, якою певною мірою володіють усі здорові індивіди.

Під креативністю часто розуміється дещо протилежне конформності, звичайності, що передбачає нестандартні підходи на відміну від загальноприйнятих. Незважаючи на різні точки зору, практично в усіх визначеннях креативність пов'язується з відкриттям чогось нового (для особистості чи для суспільства).

К. В. Тейлор виділяє шість груп визначень креативності:

- 1) гештальтистські, в яких підкреслюється створення нової цілісності;
- 2) визначення, орієнтовані на кінцевий продукт, або інноваційні визначення, в яких підкреслюється продукування чогось нового;
- 3) естетичні, або експресивні визначення, в яких підкреслюється самовираження творця;
- 4) психоаналітичні, або динамічні, визначення, в яких креативність визначається в термінах взаємодії «Воно», «Я» та «Над-Я»;
- 5) визначення в термінах «мислення, зорієнтованого на вирішення», в яких підкреслюється не стільки рішення, скільки сам мислительний процес;
- 6) різноманітні визначення, які не вкладаються ні в одну з вищеперерахованих категорій [6, с. 174].

Е. П. Торренс, проаналізувавши різні підходи і визначення, виділив такі типи визначень креативності [16, с. 13-15]:

1. Визначення, які опираються на новизну як критерій творчості. Продукування чогось нового фактично входить майже в усі визначення. Проте до самої новизни різні автори підходять по-різному. Для одних не важливо, чи визнає новою ідею суспільство, важливо, щоб вона була новою для самого творця (Л. Терстоун). Інші вважають, що новизна повинна визнаватися сучасниками, тобто визначатися в термінах культури (М. Стайн).

2. Визначення, в яких творчість протиставляється конформності (Р. С. Крачфілд, Р. К. Уілсон), підкреслюючи привнесення оригінальності, нового погляду на проблему.

3. Визначення, які включають процес: підкреслюється важливість здатності мислити за аналогією для творчого мислення (Т. Рибо); творче мислення розглядається як процес бачення або створення взаємозв'язків як на усвідомлюваному, так і неусвідомлюваному рівні (Е. К. Спірмен); виділяються чотири кроки творчого процесу: підготовка, інкубація, осяяння, перегляд (Г. Уоллес, А. Ф. Осборн, К. Патрик, С. Дж. Пернс, Е. де Боно та інші.). «Процес Уоллеса» лежить в основі всіх наявних методів систематичного навчання творчого мислення.

4. Підхід з позиції розумових здібностей. Творчість визначається в термінах розумових здібностей, що забезпечують творче досягнення (Дж. П. Гілфорд). Творче мислення включає в себе дивергентну продукцію – тобто породження нової, оригінальної, незвичної інформації на основі цієї інформації. Дивергентне мислення характеризується продуктивністю, гнучкістю, оригінальністю і розробленістю. Проте творче мислення не зводиться до дивергентного мислення, воно також включає чутливість до проблем і здатність до перевизначення.

5. Підхід, заснований на визначенні рівнів творчості.

Виділяють такі рівні творчості (А. Тейлор):

- експресивна творчість – така, як спонтанне малювання у дітей;
- продуктивна творчість – наукові та художні продукти, які є обмеженою і контрольованою вільною грою;
- інвентивна (винахідницька) творчість, коли винахідництво проявляється в матеріалах, методах і техніках;
- інноваційна творчість – покращення через модифікацію;
- породжуюча творчість – висунення абсолютно нового принципу або припущення, навколо якого можуть виникнути нові рухи та школи.

Е. П. Торренс зазначав, що «визначивши творчість як процес, можна ставити питання про те, якого типу особистістю треба бути, щоб реалізувати такий процес, яке середовище йому сприяє та який продукт виходить в результаті успішного завершення цього процесу» [16, с. 15].

Висновки. У психологічній науці нагромаджено великий і змістовний матеріал з проблеми креативності. Проте єдиної і стрункої теорії креативності до сих пір не існує, як не існує однакового її визначення та всіма визнаних методик, що діагностують цю здібність. Сучасний стан проблеми показує важливість розвитку багатофакторного підходу до креативності. Згідно з цим підходом, креативність ґрунтується на особливому поєднанні індивідуальних факторів, таких як розумові здібності та особис-

тісні риси, і факторів середовища. Природа цих факторів і їх можливі взаємодії складають перспективи подальших розвідок із цього напрямку.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Личностный аспект проблемы общения / К. А. Абульханова-Славская // Проблема общения в психологии. – М., 1981. – С. 218-241.
2. Батищев Г. С. Диалектика творчества / Г. С. Батищев. – М., 1984. – 443 с.
3. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей / Д. Б. Богоявленская. – М. : Академия, 2002. – 320 с.
4. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк : Книга для учителя / Л. С. Выготский. – [3-е изд.]. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – 2-е изд. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 368 с. – (Серия «Мастера психологии»).
6. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с. – (Серия «Мастера психологии»).
7. Любарт Т. Психология креативности / Любарт Т., Муширу К., Торджман С., Зенасни Ф. ; пер. с фр. – М. : «Когито-Центр», 2009. – 215 с.
8. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
9. Маноха І. П. Психологія потаємного «Я» / І. П. Маноха. – К. : Поліграф книга, 2001. – 448 с.
10. Роменець В. А. Психологія творчості / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 1971. – 247 с.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : ОГИЗ, 1946. – 704 с.
12. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
13. Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології / О. М. Ткаченко. – Київ : Вища школа, 1979. – 200 с.
14. Роджерс К. Р. К теории творчества // Взгляд на психотерапию. Становление человека : пер. с англ. / общ. ред. и предисл. Исениной Е. И. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – С. 409-422.
15. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с. – (Серия «Мастера психологии»).
16. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала школьников: дис.... доктора психол. наук: 19.00.13 / Яковлева Евгения Леонидовна. – М., 1997. – 368 с.